

**ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ВІД РАННЬОФЕОДАЛЬНИХ
ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ДО ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

Усі державно-правові явища, не є винятком і встановлення у державі тієї чи іншої форми правління, підпорядковуються загальній закономірності. І щоб знайти для держави найоптимальніший варіант форми правління, необхідно акумулювати весь досвід. У межах нашого дослідження ми і спробуємо детально розглянути форми державного правління, головні інститути та чинники, які визначають їх у перших ранньофеодальних державних утвореннях праслов'ян на теренах України до часів Київської Русі.

Новизною цієї роботи є комплексне дослідження інститутів, завдяки яким ми можемо встановити форму правління, притаманну для держави в певний період часу (в нашому випадку – це період ранньофеодальних державних утворень та період Київської Русі).

Вирішення питання початку існування найдавніших форм державності на території сучасної України губиться в глибині тисячоліть. Одні племена змінювали інші, міцніли та занепадали племінні союзи та первісні держави. Щоб аналіз перших державних утворень був більш зрозумілим, вважаємо за потрібне дати визначення племені.

Плем'я як політична структура із нестабільним або навіть стабільним лідерством, тобто з вождями на чолі, виникає винятково в конфліктній ситуації і є певною реакцією племені як етнічної спільноти на загрозу іззовні. Тому воно, більшою мірою, є чітко структурованим стабільним утворенням зі стійким політичним лідерством визнаного авторитету вождя та відповідно із зародковими органами загальноплемінної влади – вождем-воєначальником, радою старійшин та військовими вождями і народними зборами [1].

Перші племена на території сучасної України, про які з високим ступенем імовірності можна стверджувати, що вони мали зачатки державної організації, були трипільці (IV тисячоліття до н. е.). Аналіз трипільської культури яскраво засвідчує високий рівень розвитку суспільно-економічного, духовного і культурного життя [2, с. 166]. Але, на жаль, доступні нам історичні та археологічні мате-

ріали не дають можливості детально реконструювати особливості соціально-політичного устрою та форм організації влади у трипільців. Є свідчення про те, що носіями трипільської культури були кілька племен або союзів племен, що мали деякі відмінності, а також про те, що в них існувала певна соціальна ієрархія.

Наприкінці II – на початку I тисячоліття до н. е. степи Південної України населяли найдавніші з відомих нам під власною назвою племена кіммерійців. Про державну організацію кіммерійців даних залишилось небагато. Очевидно, що це була рабовласницька держава. За Геродотом, на чолі Кіммерії стояли царі, але їх влада була обмежена народними зборами, рішення яких, напевно, було остаточним [3, с. 25]. А з «Історії» Геродота можна зробити висновок, що за формою правління Кіммерія була монархічно-республіканською державою.

На початку VII ст. до н. е. кіммерійцям завдали поразки скіфи-кочівники, що почали свою експансію з Північного Кавказу на захід [4]. Скіфське суспільство формувалося внаслідок завоювань прийшлими номадами місцевих кочових племен півдня Східної Європи [5, с. 4].

Суспільний лад скіфів був досить складним. Відомо, що скіфські племена поділялись на царських, кочівників, орачів, землеробів та калліпідів. Кожен з цих союзів племен мав свого «царя», серед яких головним був вождь царських скіфів. Отже, суспільство очолювали «царі» та родові старійшини. Влада «царів» була спадковою, сильною та деспотичною і мала, за уявленнями самих скіфів, божественне походження. Однак вона була обмежена народними зборами – «Радою скіфів», домінуючу роль у якій відігравали військові. Тому нерідко форму державного правління в Скіфії називали військовою демократією. «Рада» мала право усувати «царів» від влади і вибирати нових із членів царського роду.

Дослідження державності давніх скіфів цікаве тим, що дає можливість прослідкувати формування у землеробських племен (предків сучасних українців) ставлення до держави, уособленням якої були царські скіфи, та про-

аналізувати характер відносин основної маси населення і державний механізм. Відстороненість державної влади від нагальних проблем життя предків українців поклала початок відчуженості між державою та землеробським населенням, яку ми можемо спостерігати практично протягом усієї української історії.

У III ст. до н. е. з послабленням скіфської могутності чільне місце в політичному і культурному житті півдня України посіли сармати. У них відбувався розклад родового ладу, класоутворення та посилення племінної знаті [6, с. 16].

Важливим чинником, який вплинув на формування політичних традицій та стереотипів поведінки українців, було існування давньогрецьких колоній, а основною формою державного правління в них була демократія в різних її проявах. Це зумовлювалось тим, що колоністи, як правило, приносили з собою ідеї про необхідні форми організації державного життя, що в готовому вигляді існували в метрополіях.

Про особливості суспільно-політичного устрою слов'ян у ці часи важко говорити однозначно. Можна припустити, що вже в той час в організації політичного життя населення сучасної України спостерігається наявність двох тенденцій. Перша виражалась у прагненні до збереження та розвитку колективних форм управління, народоправства, демократизму в прийнятті найважливіших рішень. Друга – у прагненні до встановлення «сильної», по можливості одноосібної влади, яку виражали керівники бойових дружин, що виникли для захисту общин від кочівників, старійшини багатих родів, що прагнули до розширення та укріплення своєї влади. Певний вплив на посилення другої тенденції справляли зразки державного устрою Римської та Візантійської імперії; першу ж підтримували світоглядні уявлення слов'ян про те, що всі люди народжуються вільними і рівними, а їх вічне потойбічне життя буде таким, яким людина закінчить свій земний шлях.

У VIII–IX ст. на території сучасної України проживали поляни, сіверяни, деревляни, уличі, тиверці, білі хорвати, а до часу утворення Київської Русі налічувалось понад 100 східнослов'янських племен. Вони об'єднувались у 14 великих союзів племен. Відомо, що найрозвиненішими серед племен були поляни. У середині I тис. їх князь Кий, за переказом «Повісті врем'яних літ», заснував Київ.

Політична організація племен мала такий вигляд: на чолі стояли «луччі люди», представники визначних родів, які збиралися на «ві-

ча» – ради, що вирішували важливі справи. Згодом фактична влада перейшла до племінних князів. Вони не мали достатньої сили, щоб створити державні об'єднання і забезпечити свою незалежність [7, с. 12].

882 року ватажок варязької дружини Олег захопив Київ і знищив представників місцевої династії Києвичів – Аскольда та Діра. Отже, Олег, здійснивши переворот, не був творцем держави для полян-русів. Київська держава існувала вже майже два століття до приходу Рюриковичів. Вона мала власну політичну структуру – монархію, і Олег не зміг замінити її республіканською формою правління, що говорило про силу Київської Русі. Характер політичної діяльності лишався незмінним і за його наступника Ігоря [9, с. 30].

Значну реформу державного устрою провела наступниця Ігоря княгиня Ольга. Вона унормувала розміри податків та повинності, впорядкувала відносини між київською та місцевими владами, роблячи акцент на раціоналізацію господарських відносин, структурувала всю систему влади. Але політичний устрій Київської Русі цього часу характеризується подальшим наростанням суперечностей у розвитку двох тенденцій політичного життя – прагнення до встановлення сильної, одноосібної влади та народоправства.

Внаслідок вдалих воєнних походів наступників Ольги – Святослава та Володимира, розширення території та підкорення сусідніх племен відбулось значне посилення князівської влади й різко звужувались можливості функціонування інституцій, що забезпечували народоправство. Князювання Володимира Великого, одного з найяскравіших політичних діячів європейського масштабу, вважається початком розквіту Київської Русі. Найзначнішим його досягненням було запровадження християнства.

У цей час (на початку XI ст.) племінні назви українських племен, як впливає з тексту «Повісті врем'яних літ», щезають у зв'язку з поширенням християнства [9, с. 4].

У політичному плані поява церкви як могутньої організації духовних феодалів сприяла поглибленню процесів феодалізації країни, зміцненню давньоруської державності. Князь був майже не обмеженим у своїй владі і лише інколи радився з вічем. На думку З. Книша, «в скорому часі закріпився княжий лад і прибрав форми монархії, але дещо відмінної в своїх основах та суспільному ладі, на якому вона спиралася, від сучасних собі монархій захід-

ньо-європейських» [10, с. 26]. У той же час, хоча роль віче в суспільному житті центральних земель Київської Русі стала не такою помітною, воно продовжує існувати. І саме за вічем найчастіше залишалось «останнє слово» у вирішенні найважливіших питань державного життя.

Як зазначалося раніше, князь був невід'ємним елементом організації влади в епоху Київської Русі. Існуюча політична традиція вимагала існування князівського інституту, але носієм влади розглядали не якогось конкретного князя, а весь княжий рід. Головним у давньоруських поглядах на сутність державної влади було переконання в тому, що суб'єктом влади і пов'язаної з нею земельної власності був не окремий князь, нехай навіть київський, а весь княжий рід, стосовно якого окремий його представник відігравав роль окремого тримателя [11, с. 72].

Перші відомі нам пам'ятки, на основі яких можна судити про те, які проблеми політичного життя хвилювали наших предків, належать до часів правління Ярослава Мудрого. Найбільш відомою роботою цього часу, що дійшла до нашого часу, є написане митрополитом Іларіоном у період між 1037 і 1050 рр. «Слово про закон і благодать». У цій пам'ятці сформульовано основні проблеми, які стали вихідними для політичної думки княжої доби і так чи інакше інтерпретувались наступниками цього визначного мислителя. Ідея монархічного єдиновладного правління у Іларіона знаходить досить цікавий аргумент на свою користь. Мислитель вважає, що саме єдиновладна форма правління є основною запорукою єдності і сили держави, її територіальної цілісності. Але ідеал князя-правителя, створений Іларіоном, більше відповідає не князю Володимирі, а швидше його сину Ярославу Мудрому, адже саме він, проводячи курс на впорядкування суспільного й державного життя, не лише сприяв розробці ідеологічного обґрунтування своїх дій, а й створив перший відомий нам кодекс писаного карного права, що ввійшов в історію під назвою «Правда Ярослава». Період його князювання не даремно відносять до часів найбільшої могутності Київської Русі.

Перед своєю смертю, з метою збереження єдності країни, Ярослав Мудрий розділив територію своєї держави на п'ять князівств. Така форма правління отримала назву колективного сюзеренітету. Цей принцип був остаточно закріплений в 1097 р. на з'їзді князів, склика-

ному за ініціативи князя Володимира Мономаха. Тут були введені нові правила організації влади, за якими кожен князь «держав отчину свою», тобто отримував князівство у свою власність. Це призвело до того, що після смерті сина Володимира – Мстислава – в 1132 р. Київська Русь розпалася на окремі князівства. Так почався період роздробленості Київської Русі.

Доба феодальної роздробленості характеризується швидким економічним розвитком окремих земель, міст та регіональних ринків і пристосованою до цього політичною системою з династіями, які осіли в землях-князівствах. У кожній землі була своя ієрархія, але князь мав справи лише з його васалами. Відносини з іншими феодалами спиралися на засади васалітету-сюзеренітету. Фактично це був перехід до нової політичної системи [12, с. 20].

Одним із важливих органів влади була боярська дума (рада), яка до цього мала назву ради дружин князя і була невід'ємною частиною княжої управи. Радитися з боярами було моральним обов'язком князя. У своєму «Почуванні...» Володимир Мономах вказує на наради з боярами як на постійні, щоденні. Незважаючи на це, боярські ради не стали державним органом з чітко окресленим складом, компетенцією, функціями [8, с. 40]. Жодних норм, які б визначали, хто повинен належати до ради, не було. В основному це вирішувалося місцем особи в громаді та волею князя. Склад боярської ради, вважав М. Грушевський, міг постійно змінюватись залежно від вирішуваних разом із князем державних справ.

Князі Київської Русі мусили зважати на думку громади, що була представлена народними зборами (вічем). Як уже зазначалося, віче як орган суверенної державної влади виникло раніше від княжої влади, в часи родово-племінного ладу. Здебільшого князі визнавали за вічем право обрання, затвердження або відмови. Обраний населенням князь мусив укласти з вічем «ряд». Зміст таких «рядів» нам не відомий, але припускається, що він являв собою договір князя з вічем, де вказувались обов'язки князя перед населенням.

Постійного складу віче не мало, сходились на нього люди, які були поблизу, тому збиралось воно переважно на заклик випадкових провідників. Проте у виняткових випадках віче скликалося за наказом князя, коли виникала потреба в підтримці з боку народу або коли треба було повідомити народ про важливу новину. Упорядкованого голосування на віче не

було: свою думку учасники висловлювали окриками. Із зміцненням князівської влади наприкінці X – у першій половині XI ст., як ми вже згадували занепало, однак відновилося у другій половині XI ст., коли почалася боротьба між князями за владу [3, с. 41].

Отже, в Київській Русі сформувалася така форма державного правління, про яку мріяв давньоримський діяч Поліцій і яку він вважав найліпшою з поділом влади між певними гілками. Фактично державна влада в Київській Русі вмещала в собі риси монархії («княжа влада»), аристократії (боярська влада) та демократії (віче).

Важливе значення для аналізу суспільно-політичних поглядів Київської держави має те, що до наших днів дійшло чимало тогочасних писемних джерел: літописи, політико-релігійні трактати окремих релігійних діячів, збірники і зведення законів тощо. Серед них можна назвати «Повість врем'яних літ», вищезгадуване «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Руську правду», «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава», «Слово о полку Ігоревім», «Посланіє» Климентія Смолятича, «Повчання» Володимира Мономаха. Було сформовано уявлення про ті чесноти, які повинен мати князь, що б якнайкращим чином виконати свій обов'язок перед Богом і своїми підданими. Як зазначає В. Горський, «на понятті «честь» ґрунтується образ князя, княжого дружинника у межах дружинної моралі, оспівуванню якої присвячено «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о Полку Ігоревім» та ряд інших творів тієї пори» [13, с. 38].

У Київській Русі значного рівня розвитку досягала політико-правова думка. У документах, що дійшли до нас, ми знаходимо постановку і шляхи розв'язання найбільш суттєвих проблем: походження держави; шляхів виникнення правлячої династії; єдності і суверенності політичної влади; організації найбільш доцільних форм правління (можливостей і необхідності обмеження влади великого князя за допомогою ради дружин, ради бояр тощо); законності і реалізації вищих владних повноважень; відносин між церквою і державою; формування юридичної термінології. Важливим джерелом дослідження права, політико-правових відносин є судово-правові документи того часу. Відомо, що прийняття християнства привело до поширення на Русі візантійського права. Високий рівень розвитку полі-

тичного життя зумовило вироблення на Русі власного права і його кодифікацію в першій половині XI ст. у відомому зведенні законів «Руська правда». Значний внесок у розвиток і зміцнення правових основ суспільства зробив Володимир Мономах. Його вважають автором третьої редакції «Руської правди», яка включає 121 статтю.

Отже, основними джерелами права в Київській Русі були: звичаєве право, договори Русі з Візантією, княже законодавство, Руська правда.

Під час татаро-монгольської навали давньоруський устрій зберігся тільки в Галичині (князь Данило отримав право на володіння Галичиною в Золотій Орді). На Переяславщині взагалі не лишилося князів, Чернігівщина розпалася на малі князівства, Київська земля управлялася безпосередньо ханським баскаком.

Політична структура державної влади періоду удільної роздробленості в різних регіонах Київської Русі характеризувалась своїми особливостями. Відмінною за формою була, наприклад, новгородська модель державного управління. Тут утворився державно-політичний устрій боярської республіки [14, с. 47].

Між князівствами, яких вже було більше десяти, розпочалась війна за першість і за оволодіння Києвом. Переможцем у цьому протистоянні стало Галицько-Волинське князівство, що виникло в 1199 р. внаслідок об'єднання Волинського і Галицького князівств Романом Мстиславовичем. Галицько-Волинське князівство об'єднало переважну більшість українських земель. Із цього часу воно відіграло провідну роль серед інших князівств і стало спадкоємцем Київської Русі.

Таким чином, Київська Русь пройшла складний час, багатий на різноманітні події та позначений активними політичними, економічними, культурними, соціальними та державо-правовими процесами.

Справедливо буде зазначити, що найкращою є та форма правління, яка найкраще працює, а отже, усе залежить від конкретної ситуації. Але головним має бути те, щоб будь-який правитель – монарх, президент чи навіть група правителів – перш за все дбав про благо держави та кожного громадянина окремо; щоб кожен закон був добром для людей, а не приймався чи переписувався залежно від потреб правителя.

Література

1. Мирошніченко М. І. На шляху до ранніх форм державності в Україні / М. І. Мирошніченко // Держава і право. – 2003. – № 21. – С. 106–107.
2. Історія політології : підруч. для вищ. навч. закладів – К. : Знання України, 2002. – 535 с.
3. Киричук В. В. Історія державного управління в Україні : навч. посіб. / В. В. Киричук, В. І. Тимцуник. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 244 с.
4. Мирошніченко М. І. Виникнення перших ранньодержавних утворень праслов'ян на теренах України / М. І. Мирошніченко // Держава і право. – 2003. – № 22. – С. 12.
5. Мурзин В. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса / В. Мурзин. – К., 1990. – 238 с.
6. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. – Т. 1. – К. : Ін Юре, 2003. – 656 с.
7. Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Львів : Центр Європи, 1995. – 163 с.
8. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 5-те вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2006. – 437 с.
9. Андрусяк М. Етапи розвитку української нації / М. Андрусяк. – Прага, 1941. – 15 с.
10. Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст.: Популярний нарис / З. Книш. – Париж-Вінніпег, 1952. – 205 с.
11. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К., 1992. – 244 с.
12. Кулешов С. В. Наше Отечество. Ч. I / Кулешов С. В., Волобуев О. В., Пивовар Е. И. – М. : РГГУ, 1991. – 564 с.
13. Горський В. С. Історія української філософії : курс лекцій / В. С. Горський. – К., 1996. – 286 с.
14. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / [О. Г. Аркуш, С. О. Біла, В. Ф. Верестюк та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 988 с.

Надійшла до редколегії 12.09.2009

Анотації

Розглянуто форми державного правління і головні інститути та чинники, які визначають їх у перших ранньофеодальних державних утвореннях праслов'ян на теренах України до часів Київської Русі.

Рассмотрены формы государственного управления и главные институты и факторы, определяющие их в первых раннефеодальных государственных образованиях прасловян на территории Украины до времен Киевской Руси.

Forms of public administration and main institutions and factors defining them in the first early feudal state formations of grand Slavs on the territory of Ukraine till the times of Kievan Rus are considered.

УДК 340.130.53«18/19»

В. Є. КИРИЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

докторант

Харківського національного університету внутрішніх справ

РЕФОРМА СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ 1895 РОКУ (ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ)

Дослідження історичного минулого переконає в циклічності подій, що відбуваються у світі. Більшість істориків дотримуються думки, що рух людства до прогресу, скоріше, відбувається по спіралі, аніж по найкоротшій відстані між двома точками. Отже, сьогодні вже вкотре світ поглинула глобальна структурна криза, що у своїй першооснові базується на фінансових проблемах. За оцінкою фахівців, поштовхом для фінансової кризи стала криза «саб-прайм», що розпочала свій рух з

північноамериканського континенту. Під цим англійським терміном економісти розуміють надання іпотечних кредитів для позичальників низької кредитоспроможності. У цьому контексті запропонована стаття є спробою зазирнути в історичне минуле, на нижчий виток спіралі, дістатися того досвіду, який працювали попередники у боротьбі з кризовими явищами. Подібна криза неплатежів від селян-позичальників спіткала Селянський поземельний банк на початку 90-х років XIX ст.,